

ELLENÁLLÁSI TERÜLETEK A TÁRSADALOMBAN¹

„A hatalom korrumpál, a tejhatalom teljesen korrumpál”

Lord Acton

A tanulmány célja annak áttekintése, hogy a társadalmi mozgalmak miként vonják kétségbe a hegemonia és a hatalom államközpontú fogalmait, és miként vitatják annak „politikai” gyarmatosítását. A társadalmi mozgalmak tevékenységei iránti figyelem a politikai földrajz fogalomkörének bővítését eredményezheti, például a hely egyes ellenállási területek központi vonásává válását. Lehetővé tenné alternatív tudások kialakítását és összeillesztését, valamint vizsgálható lenne, miként fonódnak össze az ellenállás helyi kontextusai a globális folyamatokkal. Egy ilyen projekt alapvető kérdéseket vethetne fel a képviseléssel, etnicitással és a politikával kapcsolatban.

A geopolitika modern értelmezése

A geopolitika fogalmának árnyaltabb alkalmazása Yves Lacoste francia földrajztudós munkásságában figyelhető meg. Munkáját a földrajz és a geopolitika értelmének kitaró elemzése, valamint egymásra gyakorolt hatásuk jellemzi. A földrajzt egyfajta nyelvként és a tudás (hatalom) sajátos formájaként fogja föl; ez különbözteti meg a hagyományos politikai földrajztól. Lacoste munkájában a földrajz társadalmi tanulmány (eszmecsere), „a világ bemutatásának egy módja”, amely nemcsak a tanári földrajzt és az akadémiai monográfiát foglalja magába, hanem a tömegkommunikációból eredő „földrajzi kliséket és képzeteket” is. Ez a geopolitika nem az állam, hanem a társadalmi mozgalmak, rétegek geopolitikája. 1986-ban 36 másik íróval közösen kiadtak egy három kötetes munkát a franciaországi régiók fejlődéséről. E munka a „belső geopolitika” iskolapéldája lett. Az általa használt „belső geopolitika” a társadalmi rétegek geopolitikájával azonosítható, míg a „külső geopolitika” a hagyományos államközi geopolitikát foglalja magába. E tanulmány szándéka a belső geopolitikának megfelelően vizsgálni a társadalmak ellenállását az államhatalommal szemben. A geopolitika területén belül egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a tér és a hatalom kérdései, melyekben globalizációs és lokalizációs, terület-elvételi és -visszaszerzési kérdések kezdenek a viták előterébe kerülni. Fontos kutatási terület ezen a kontextuson belül a társadalmi mozgalmak, mint az államhatalom és a nemzetközi intézmények kritikája. A posztmodern geopolitika – túlnyomó részben – a politika nemzetközi dimenziójára összpontosít, emellett viszont szükség van a politikai folyamatok részletesebb, nem globális szinten történő tárgyalására is. Sok tár-

¹ A tanulmány megírását az F 025560. számú OTKA, a „Pro Renovanda Cultura Hungariae” Történelem-Földrajz Szakalapítvány támogatása, a Tempus-program és a Kereskedelmi Bank Rt. Universitas Alapítványa tette lehetővé.

sadalmi mozgalom lokalizált, helyspecifikus és nem olvad bele szükségszerűen nagy szervezetekbe (Routledge 1993).

Hatalom és a tömegmozgalmak

A társadalmi mozgalmak általában az állam politikai határain belül fejtik ki tevékenységüket, és az állam intézkedései és politikája befolyásolják őket. Az államokon belül a társadalmi mozgalmak tevékenységének célpontjai az államtól eltérő intézmények, csoportosulások, etnikai csoportok, vagy akár a média. Escobar (1992) szerint a társadalmi mozgalmak saját tetteikkel különálló megjelenést hoznak létre társadalmi és kulturális környezetükben. A társadalmi mozgalmat elméletben a mindennapi élet gyakorlata (család, közösség stb.) az állam szociálpolitikai folyamatai és a regionális/nemzeti intézmények közé helyezhetjük. A mindennapi élet és az állam szociálpolitikai folyamatai a hatalmi/tudásbeli viszonyok versenyhálójában elhelyezkedve állandó mozgást, tárgyalást, szövetségesek és baráti viszonyok megváltozását segítik.

A hatalmi viszonyokat vizsgálva Foucault² (1980) azt állítja, hogy a hatalom sokoldalú és decentralizált jellegű, mobilis, körforgásban lévő relációrendszert képez, amely más termelési, rokoni, családi, szexuális stb. viszonyokkal összefonódva túlmutat az állam határain. A hatalmat egy alulról működő hajszálcsoves jelenséggént képzei el, nem mint a társadalmi hierarchia bizonyos pozíciójából, vagy az uralkodó és az uralt osztály közti alapvető kétoldali ellentétből eredő tényezőt. A hatalom egyközpontú elméletét elvetve megmutatja a modern hatalomgyakorlási technikák bonyolult hálózatát. A technika alapját azok az intézmények és aprólékos rutinok képezik, amelyek fegyelmezik a modern embert. A hatalomgyakorlás másik fontos eleme a társadalmi diskurzusok hálójá, amelynek szelektált és ellenőrzött kijelentései egymást keresztező és ellenőrző rendszerek. A diskurzusok, bár a tudás akarásából származnak, nem kötődnek közvetlenül intézményekhez és cselekvő emberekhez (Zentai 1997). A mindenható központ nélküli hatalom és a hatalomgyakorlás mindennapi technikáinak foucault-i értelmezése bátorítja az ellenállás különféle tereinek

² Ezúton is szeretnék rámutatni egy Foucault munkáit összefoglaló, elemzéseit tartalmazó könyv hiányára; példaértékű külföldi munkának tartom a közelmúltban német nyelvterületen Mazumdar, Pravu tollából megjelent „Foucault”, illetve egy másik angol nyelvterületen kiadott munka: Ransom, John S.: *Foucault's Discipline: The Politics of Subjectivity*. Durham, NC: Duke University Press, 1997: 225 p. A szerző munkáját Foucault kritikái, már-már démoni szelleme hatja át, méltán a többi híres elemző társak közé emeli a szerzőt, mint Jürgen Habermas, Charles Taylor, Thomas McCarthy és Nancy Fraser. Kiválóan kifejti, miként érhető tetten a szellemi kapcsolat a „fő hős” és Heidegger, Nietzsche, illetve Kant között, melyiküktől mit vett át, persze azt is kritikaian átalakítva. Ransom munkájában kizárólag az index hagy maga után kívánnivalót, mert az sajnos már-már kellemetlenül hiányos, de ez nem csökkenti tudományos értékét.

és stratégiáinak a kialakítását. A Foucault³ hatalomfogalmával kapcsolatos kritikák kifogásolták viszont, hogy az osztályok (rétegek), a gazdaság, a felkelések és lázadások szerepének túl kevés teret enged meg – hogy az ellenállás nem lehet a hatalom ellenséges alternatívája, és annak „alárendelt funkciója” (Said 1983: 246). A Foucault által feltételezett hatalomnak⁴ vannak makro- és mikrodimenziói – a helyi ellenállás az alanynak biztosít előjogot, míg a makrofolyamatok inkább az állam által manipuláltak. Foucault (1983: 225) azzal érvel, hogy minden hatalmi viszony küzdelmi stratégiaként jelenik meg, melyben a domináló és az ellenállási erők nem vesztik el jellemző tulajdonságaikat, mind egyfajta állandó határt birtokolva egymásban (ezzel egy pontot alakít ki a másiknak a lehetséges visszafordításra). Ezen erők egyesítik hatalmukat bizonyos helyzetekben, és ezekben a „csomópontokban” történik a versengés a vezető szerepért⁵.

Gramsci (1971) hegemonia-elmélete a gazdaság, az állam és a civil társadalom közti kapcsolattal foglalkozik. Amellett érvel, hogy a domináns társadalmi rendele-tek fizikai kényszer és kulturális jóváhagyás által alakultak ki. A hegemonia az ő definíciója szerint akkor alakul ki, amikor az uralkodó osztály és egyéb frakciók szövetsége intellektuális, morális és politikai értelemben megszerzi a társadalom többségének beleegyezését. A hegemonia azonban egy dinamikus folyamat – az érintett embercsoportok, beleértve a domináns és az ellenálló elemeket is, folyton eltolódnak, akárcsak a terep, amin a küzdelem folyik. Így a hegemoniát úgy is tekinthetjük, mint egy aktív, mozgásban lévő helyzetet, ahol az ellenállási és az uralmi erők szüntelen versenye zajlik.

Egy társadalmi mozgalom heterogén képződmény, számtalan (és néha ellentétes) érdeket és azonosulást (nemben, fajban, osztályban, szexualitásban stb.) tartalmaz, melyek politikai-kulturális versenyterületet alkotnak, ahol az állam vezető szerepei

³ Meglehetősen sokat hivatkozom Foucault munkásságára, bár tudatában vagyok annak, hogy Lacoste-t sokat kritizálta és nem volt geopolitikus. Fontos megállapítani, hogy Foucault a „geopolitika” szót a hatalom általános működésére használja. A „geopolitika” fogalmába beleértődik a tudomány, mint taktikai és stratégiai hadviselés formájának a megértése is. Foucault elemzése a „geopolitika geopolitikájának” kifejesztésének lehetőségét sugallja, amely eredete lenne annak, hogy miként történt a geopolitika fogalmának meghatározása (geneológiai probléma) és a kortárs eszmecsere, eszmecserek részeként miként funkcionál, miként vesz benne részt.

⁴ Az uralkodó hatalmon értjük az olyan hatalmat, amely kontrollálni vagy elnyomni próbál másokat, saját akaratát akarja másokra kényszeríteni, vagy mások beleegyezését manipulálni. Ez az uralkodó hatalom elhelyezkedhet az állam, a gazdaság és a civil társadalom birodalmán belül, és egy bizonyos osztály, kaszt, faj, kiragadott csoport vagy politikai rendszer érdekeit támogatja mások kárára.

⁵ „A hatalom mindenütt jelenvalósága nem abból ered, hogy mindenre kiterjeszti legyőzhetetlen egységét, hanem abból, hogy nincs olyan pillanat, nincs olyan pont – azaz, pontosabban szólva, nincs olyan viszony két pont között –, ahol ne volna jelen, ahol meg ne mutatkozna. A hatalom mindenütt jelen van; nem azért, mert mindent átfog, hanem mert mindenütt előbukkanhat. »A« hatalom állandó, ismétlődő, magatehetetlen, önmagát újratermelő aspektusa pusztán csak az az összhatás, amely mindezekből a változó elemekből kirajzolódik, az a láncolat, amely e mozgó viszonyokra támaszkodik, és – mintegy visszahatásképpen – megpróbálja rögzíteni őket. Semmi kétség, nominalistának kell lennünk: a hatalom nem intézmény, nem struktúra, nem valamiféle erő, amellyel egyesek esetleg meg vannak áldva: a hatalom az a név, amellyel egy adott társadalomban egy bonyolult stratégiai helyzetet megjelölnek” Foucault (1996: 95).

és a korszerűség szempontjai (gazdasági növekedés, fejlődés) definiálhatók. Nyilván az államok és társadalmi mozgalmak között és azon belül lehetőség van sokféle kapcsolatra, beleértve a kooptálást, a kooperációt, az ellentmondást és a konfliktust. A társadalmi mozgalmak különféle formákat öltenek, különböző dimenziókban mozognak (család, közösség, város, régió stb.), és váratlan hálózatokat, kapcsolatokat és lehetőségeket teremtenek. Fontos előnyük, hogy felfedhetnek új létezési pályákat és formákat, alternatív jövőket és lehetőségeket hozhatnak létre, autonóm zónákat alakíthatnak ki a mindenkori hatalommal szemben. A társadalmi mozgalmak kollektív érzékenységet hoznak létre a hatalom megszorításai ellenében, és megpróbálják megakadályozni ezek megvalósítását.

A tudásviszonyokat tekintve a társadalmi mozgalmak olyan gyakorlatokat testesítenek meg, melyek sajátosan ráépülnek a helyi kulturális kontextusokra. Gyakran képviselnek közösségen belüli mindennapi szokásokban elmerült szimbolikus és informális kapcsolatokat; különböző belső és társadalmi rítusokat, alternatív jelentésszerkezeteket, valamint az észlelés, elnevezés és cselekvés különböző módjait (Melucci 1989). Az alakulás e különböző módjai kibővítik a politikai terület fogalmát úgy, hogy tartalmazza a hegemonia elleni pozícióként kialakított mindennapi szokásokat és ismereteket. A társadalmi mozgások küzdelmei gyakran kulturális, gazdasági és politikai jelenségek, és olyan helyspecifikus különbségek és azonosságok körül zajlanak, melyek az államközpontú és meghatározott jelenségekkel és értékekkel szemben jöttek létre (Routledge 1993; 1997). Az emberek többsége nem a saját választása szerinti hatalmi rendszerben él. Válaszul ezen struktúrára, hatnak saját alkotó, ellenálló, lázadó és átalakító önszerveződő folyamataikra⁶. A társadalmi mozgalmi kihívások gyakran, de nem kizárólagosan, a civil társadalom⁷ szféráján belül történnek, ahol az állam hegemoniájának törvényességét a beleegyezés visszavonásával és az ellenállás aktív kialakításával vonják kétségbe.

Az 1989-es közép-európai átalakulások és nyomukban a nemzeti tudat ébredése mind-mind a civil társadalom iránti érdeklődés megújulását eredményezték. Maga a civil társadalom kialakulása és szervezeteinek létrejötte megingatta Közép-Európában az állam tekintélyét (Seligman 1992). A civil társadalom: „a cselekvéseket tekintve küzdelmi, köztéri és politikai folyamatok tereként tekinthető. Ez magában foglalja a társadalom területét, ahol a normák, identitások kialakítása és az uralkodás és az ellentmondás társadalmi viszonyai elhelyezkednek” (Cohen 1985: 700). A köztudat kollektív tevékenységének fontosságát és motivációs erejét néhány, a társadalmi mozgalmakat kutató tudós kezdte felismerni (Escobar 1992). Mind a tu-

⁶ Mannheim Károly véleményében: tudásunkat látásmódunk eredményezi, látásmódunkat pedig perspektívánk, hogy mit gondolunk, azt végső soron társadalmi helyzetünk határozza meg. A gondolkodás nem elszigetelt individuumok absztrakt tevékenysége, hanem meghatározott társadalmi csoportokban élő emberek társas cselekvéseinek összefüggő folyamata. Igazából a társadalom nem egyénekre bomlik, hanem társadalmi rétegekre, és az emberi tevékenységek, gondolatok nagy része ezen árnyaltabb világon belül zajlik (Mannheim, 1996).

⁷ A civil társadalom fogalma egyfajta jeligévé vált, eligazításul a modern nyugati társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok, illetve a társadalomtudományok alapjául szolgáló fogalmak, eszmék útvesztőjében. Magát a szót a tizenkilencedik században használták először a társadalmi kölcsönösség szférájának megjelölésére, majd a tizenkilencedik században az állam hatósugarán kívül eső társadalmi létszférát írták vele körül.

dás, mind a hatalom versenyterületté válik a társadalmi mozgalmak és a „fejlődési”⁸ állam tevékenységei között.

A jelenlegi társadalmi mozgalmak által kialakított különböző gyakorlatok válaszként a folyton változó (mégis összefüggő) gazdasági, politikai, kulturális és ökológiai feltételekre. Ezek a kollektív cselekedet olyan formáit hozzák létre, melyeket a múltban nem ismertek fel. Gazdasági szinten a jelenlegi társadalmi mozgalmak konfliktusokhoz vezetnek a termelési forrásokkal és a politikai szervezetekkel. Továbbá a jelenlegi társadalmi mozgalmak gazdasági igényei nem korlátozódnak az erőforrások méltányosabb elosztására a korábbi mozgalmak által mellőzött termőterületek verseny csoportjai között, hanem érintettek olyan új szolgáltatások teremtésében, mint a vidéki területek egészségügye és oktatása. A politika szintjén az új társadalmi mozgalmak gyakran függetlenek a politikai pártoktól, bár hathatnak a szakszervezetekhez hasonló intézményesített politikai szerveződésekkel való munkakapcsolatokra. Céljaik gyakran adnak alternatívákat a politikai folyamatok, pártok, az állam és az államhatalom számára. Valójában sok jelenlegi küzdelem előjogokat biztosít a civil társadalmon belüli helyi küzdelmeknek, helyi és politika-specifikus kérdések köré szerveződve, „egyoldalú” nyomásgyakorló csoportok alakításával (Routledge 1993). A mai mozgalmak gyakran kiterjesztik a politika fogalmát a nemi, etnikai kérdésekre és különféle egyének és csoportok autonómiájára. Sok ilyen társadalmi mozgalom multidimenziós, egyidejűleg kezelve például a szegénységi, a környezeti és a kulturális kérdéseket. Ez a multidimenzionalitás olyan alternatív politikát jelez, mely autonóm tevékenységterületek létrehozását célozza meg az „állami arénán” kívül (Peet–Watts 1993). A kultúra szintjén a jelenlegi társadalmi mozgalmak teret keresnek a társadalmi és politikai kifejezésre, identitást és összetartást formálva rokonsági, szomszédsági kérdések és a mindennapi élet társadalmi kapcsolatai köré, túl az osztály-összetartozás „tradicionális” módján, vagy ahelyett. A társadalmi mozgalmak gyakran kulturálisak, és a mozgalmi politikák szimbolikusan jelentkeznek. A jelenlegi társadalmi mozgalmak sok csoportból állnak, beleértve az engedély nélküli mozgalmakat, parasztmozgalmakat, szomszédsági csoportokat, emberi jogi szervezeteket, női egyesületeket, bennszülöttek jogi csoportjait, önszervező mozgalmakat a szegények és a munkanélküliek között, ifjúsági csoportokat, oktatási és egészségügyi szervezeteket és művészi mozgalmakat (Corbridge 1991).

Társadalmi mozgalmak, mint sokaságok (Canetti után)

A társadalmi mozgalmakkal kapcsolatos jelenlegi elméleti viták az erőforrás-mozgósítási és identitás-orientált elméletek összehasonlítási hatékonyságának vizsgálatát tartalmazzák. Ezen belül sok eltérő elemzés létezik, melyek közül néhányat az alábbiakban röviden kiemelünk.

Az *erőforrás-mobilizációs* megközelítés (Tilly 1978) elemzésének tárgya a kollektív működés az ellentétes érdekű csoportok között, a mozgalom céljaira, szervezésére és vezetésére, a mozgalom számára elérhető forrásokra és lehetőségekre és a

⁸ A „fejlődési” jelzőn itt azt értjük, hogy valamilyen történelmi előrehaladást, értéket mutat fel, még ha adott viszonyok között esetleg autokratikus vagy autokratikus jegyekkel bír is.

mozgalom által alkalmazott stratégiákra összpontosítva. Ez a perspektíva a mozgalmi folyamatokkal foglalkozik az idő során, és nagyon érdekli a politikai pártok (akár regionális, nacionalista, vagy kommunista) szerepe az elégedetlenség szervezkedésében, és az államot mint elnyomási mechanizmust értékeli.

Az *identitás-orientált* (vagy politikai-kulturális paradigma) elmélet azt vizsgálja, hogy a kollektív cselekvők hogyan alakítják ki azokat az identitásokat és összetartásokat, melyeket védenek. A megközelítés megpróbálja megérteni, hogy a társadalmon belüli strukturális és kulturális fejlődések (mint a hatalom, uralom és kulturális orientációk társadalmi viszonyai) hogyan járulnak hozzá egy társadalmi mozgalom karakteréhez és kifejezéséhez. Az identitás-orientált perspektíva kritizálja a forrásmobilizációs elméletet, mert az utóbbit társadalmi mozgalmi stratégiák vizsgálataként tekintik, mintha a cselekvőket a céljaik és nem azok a társadalmi és hatalmi viszonyok határoznák meg, melyekbe helyezték őket. Ez az elemzés a társadalmi tiltakozás kifejező dimenzióit hangsúlyozza, különösen annak kulturális és vallási idiómáit és a helyi osztályviszonyok természetét. Ezért egy mozgalom jelentősége nem csak attól függ, hogy mit ér el és mit nem, hanem attól a nyelvtől is, mellyel a társadalmi cselekvők kifejezik elégedetlenségüket.

Alain Touraine (1985) úgy véli, hogy a társadalmi mozgalmak a társadalom ön-újratermelésének tünetei. Kulturális területen alakítják ki mozgástereiket, mivel céljuk a történelmi tudat ellenőrzése (társadalmi gyakorlatokat ellenőrző, sajátos kulturális modellhalmazok), és nem csupán a szervezési formák, szolgáltatások, termelési eszközök stb. uralása. Más szóval, a konfliktus semmilyen formája nem választható el a kultúrától – akár osztállyal, nemmel, ökológiával kapcsolatos kérdésekkel foglalkozik.

Laclan és Mouffe (Melucci 1989) megközelítésében a társadalmi mozgalmak alkotják a politikát mint egyfajta tagolódási folyamatot. A társadalmi tevékenység értelmezésük szerint alapvetően diffúz folyamat, melyben felépül az ember társadalomépítő tevékenysége. Ez állandóan változó és ütköző, vezetési és ellen-vezetési értelmezések és pozíciók területe. Azt a folyamatot hangsúlyozzák, melynek során társadalmi mozgalmak pozíciókat hoznak létre maguknak, más mozgalmakkal és intézményekkel kapcsolatban (beleértve az államot). Közben Melucci hangsúlyozza a jelenlegi mozgalmak kollektív cselekedetre és identitásra összpontosított karakterét. Állítja, hogy a társadalmi mozgalmakat nem lehet a mindennapi élet elsüllyedt, kulturális kapcsolatrendszerétől függetlenül értelmezni, hiszen ezekből bukkantak elő (lappangva, majd felszínre bukkanva). Úgy véli, hogy mivel a kollektív cselekvés gyakran kulturális kódokra épül, a társadalmi mozgalmak formái maguk az üzenetek, jelekként működve a domináns kódok szimbolikus ellentétét jelképezik.

A társadalmi mozgalmak szétterjedhetnek rövidtávú intenzív mobilitást és visszafordítható elhivatottságot mutatva (Melucci 1989). Résztevők gyakran heterogén karakterűek és identitásúak. Ennek eredményei lehetnek instabil politikai szervezetek, amelyek azonnal felbomlanak, ha a kérdéses ügy megoldást nyer, mivel a szervezet képtelen áthidalni támogatóinak sokféle érdekeit. Az általuk kialakított különféle területeken a jelenlegi mozgalmak megpróbálják saját képviselői formáikat létrehozni. Különböző kifejezési formáik lehetnek: rövid, illetve hosszú időtartamúak; metamorf, összefonódott, vagy hibrid; kreatív vagy önpusztító; a status quo-t kihívó vagy konzervatív. Bizonyos társadalmi mozgalmak megértéséhez szükséges a

kollektív cselekvés térbeli közvetítésének elemzése (Routledge 1993) és a társadalmi mozgalmak sokaságaként való felfogása is. A társadalmi mozgalmak értelmezhetők folyamatként, melyek felbukkanása és felbomlása nem rögzíthető időbeli pontként. Számos folyamat hozzájárul, átfedi és túllépi a dátumokat, melyeket az ellenállás kezdetének és végének kívánnánk választani (a rögzített évszámok legalább annyira gátolják gondolkodásunkat, mint amennyire segítik tájékozódásunkat tanulási folyamataink legelején). Valójában a társadalmi mozgalmak határai lehetnek hamisak; nincs világos elhatárolás múltbeli, jelenlegi és jövőbeli tevékenységei között. A társadalmi mozgalmak általában és az ellenállások különösképp tekinthetők kölcsönhatásokként, viszonyok és átalakulási tettek sokaságaként – egy vég nélküli küzdelemként, konfrontációs és átalakulási folyamatként⁹.

Ahol maga a folyamat lezajlik, nevezhető ellenállási területnek, amely a hegemon és ellen-hegemon hatalmakra és diskurzusaikra, uralkodási, alárendeltségi, kizsákmányolási és ellenállási viszonyaira és ezen erők között lévő kapcsolatra utal¹⁰. Ezen erők és viszonyok közti és azokon belüli mozgalomra utal – egy ellentmondásos mozgalomra, mely sokféle és heterogén. Ekkor az ellenállási területek a mindennapi élet ismereteiből, alakulásaiból, gyakorlataiból és anyagaiból állnak. A világ kialakításában érintett taktikákat, stratégiákat és szimbolikus folyamatokat testesítenek meg különböző hitek, értékek, célok és elképzelések közti versenyhelyzeteket jelképezve. Minden ellenállási terület egy politikai gyakorlattal vegyül, amely makro- és mikropolitikát is tartalmaz. Az ellenállás mikrostruktúrája alakítja ki a társadalmi mozgalmak elképzeléseit és emlékeit, kulturális szimbólumait és az „előfordulási hely taktikáit”. Mint a versenyzés egy területe az ellenállási terület nem csak egy fizikai hely, hanem egy fizikai kifejezés is (pl. barikádok és sáncok kiépítése), ami nem csak egy mozgalom taktikai leleményességét tükrözi, de a teret jelenségek egy amalgámjával látja el, legyenek ezek szimbolikusak, lelkiek, ideológiaiak, kulturálisak vagy politikaiak. Egy ellenállási terület így metaforikus és konkrét is egyben. Ez alkotja a földrajzi területet, ahol a konfliktus lezajlik, és ez egy jelképes terület is, ami értelmezi a kollektív cselekvést. Ezek a terek sokféle elrendezésben, kapcsolatban állnak egymással. Ez szorosan kapcsolódik az ellenállás makrostruktúrájához és elválaszthatatlan attól – ugyanúgy, mint a szervezés, a szerveződés strukturális feltételei, a politikai viszonyok stb. makrostruktúrájától. Minden egyes elrendezés a társadalmi mozgalom tevékenységének sajátosságát tükrözi és a módokat, ahogy az egyéni, valamint kollektív akarat a mozgalmat hitelessé, elfogadottá teszi. Az ural-

⁹ ... mindegyik egy speciális eset ... ellentmondások, melyek spontának, vadak, szolidárisak, koncentráltak, uralkodóak, vagy erőszakosak; mások, melyeknél gyorsan kompromisszumra lehet jutni, érdekeltek és áldozatiak; ... az ellenállási fókuszok időben és térben különböző sűrűséggel vannak szétszórva ... a test bizonyos pontjait, bizonyos életpillanatokat, bizonyos viselkedési típusokat kiemelve (Foucault 1996).

¹⁰ Az alárendeltség egy olyan hatalmi formára utal, mely egyéneket alárendeltté tesz. Ez jelenthet alárendeltséget valaki másnak kontroll és függőség általi, és önmagunkhoz való kötöttséget tudatosság által. Az uralom etnikai, társadalmi és vallási kényszerre utal. A kizsákmányolás azon társadalmi és helyi viszonyokra utal, melyek az egyént elkülönítik attól, amit előállít. Ezen gazdasági, kulturális és politikai erők és viszonyok összefüggnek. Szintén minden ellenállásban megvan az új hatalmi formák veszélye. Az uralom, alárendeltség, kizsákmányolás és ellenállás ezért elválaszthatatlanok, átfedik egymást és összefonódnak (ld. Foucault 1983).

kodó hatalom viszonyai és erői ellen lehet egyéni és lehet kollektív fellépés is. A kollektív fellépés a társadalmi mozgalmak formáját ölti, de tartalmazhat önkéntes szerveződések, kormányon kívüli, vallási szervezeteket, közösségi csoportokat, önszerveződő és nyomásgyakorló csoportokat és informális hálózatokat, mint ellenkultúrális kapcsolatok a szövetség és affinitás különböző formáiban (Elkins 1992).

Ellenállási terek

Mivel különböző társadalmi csoportok különböző jelentésekkel és értékekkel ruházzák fel a teret, bizonyos helyek a konfliktus helyszíneivé válnak, ahol találkoznak az ellenállás, uralom, hatalom viszonyai és társadalmi struktúrái. A kollektív cselekedet gyakran irányul kulturális kódokra, melyek önmagukban hely-specifikusak, mivel a kultúra és etnikum „képzelt tereket” hozhat létre (Harvey 1989), egy közösség helyről¹¹ alkotott érzeteit tükrözve. Az ebből eredő ideológia egy pozitív megerősítési folyamatot gerjeszt (a helyi értékekre és életstílusokra vonatkozóan) és az uralom beavatkozó értékei elleni szembenállásra készítet. A hely így fontos az ellenállási helyzetnek, az alternatív ismeretek kialakításának és a helyi és globális gyakorlatok közti kölcsönhatás számára is. Bizonyos ellenállási helyek iránti érzékenység maga után vonja a történelmi sémák elismerését, a felfogás szubjektív természetének, a dinamikus térbeli elképzelések és tapasztalatok szubjektivitásának feltételezését, és annak, hogy a terek hogyan alakulnak át kulturális jelentéssel, emlékekkel és identitással feltöltött helyekké. Az ellenállás a mozgalmat a térrel hozza kapcsolatba: egy teret lehet igényelni, megvédeni, stratégiaileg felhasználni vagy elhagyni. A mozgalom és a tér kapcsolata komplex és néha látszólag ellentmondásos háló. Hasznosnak találom e kapcsolat megvilágítása céljából megvizsgálni Deleuze és Guattari (1987) „sima” és „barázdás” területről alkotott fogalmát. A barázdás területet úgy látják, amely egybefon változó és változatlan elemeket: tér, amely statikus és homogén, és melyen a mozgalom területéhez kötött – jól érzékelhetően körülhatárolható – és bezárt, ezzel együtt esetleg ki is zárt. A sima terület ellenben állandóan változik, olyan tér, amely könnyed és heterogén, ahol a mozgalom deterritorizált. Ezen eltérő területek állandóan egymásba alakulnak, sokaságok dinamikus folyamatát képviselve. Így a társadalmi mozgalmak a vándorélet bizonyos alakzatait idézik elő azon konkrét helyi, politikai, kulturális és stratégiai körülmények szerint, melyben elhelyezkednek. Egy bizonyos ellenállás egy konfliktus dinamikája alatt hathat mind a területhez kötött, mind a területtől független mozgalomra is.

Az ellenállás lehetőségeinek képe változik a társadalmi mozgalmi gyakorlaton belül. A társadalmi mozgalmak személyes és személyek közti vágyakból, stratégiaikból és csoportosulásokból állnak, egyének megszámlálhatatlan gyűjteményei – összefonódott útjaik egybeszőnek helyeket gyűlések és felvonulások által, melyek jelentést és jelentőséget adnak a helyeknek. A társadalmi mozgalmak gyakorlatán belül vizsgálhatjuk a kapcsolatot az egyén, a tömeg, a raj között, és magát a mozgalmi tevékenységet is tekinthetjük. A bandák számban kicsik és gyakran alkotnak –

¹¹ A helyi érzet arra a szubjektív irányultságra utal, melyet az egy helyen való élés okoz.

Canetti (1991) elnevezésével – „tömeg kristályt” (rokon csoportok, káderek, utcai színjátászó csoportok stb.), mely kiválthat tömegeket, demonstrációkat és mozgalmakat. A bandák mindig a szétszóródás és deterritorializáció folyamatában vannak. A tömeg ellenben számban nagy, a területiség koncentrációjának, hierarchiájának és szervezésének jellemzőivel rendelkezik. A különböző sokaságok különböző tevékenységmódokat eredményeznek. A banda nem száll nyíltan szembe az uralkodó hatalommal, titkosabb, föld alatti taktikákat, meglepetéseket és a deterritorializált mozgalom kiszámíthatatlanságát kihasználva működik. Ellenben a tömeg nyíltan szembeszáll az uralkodó hatalommal, számának súlyával és a tér átdimenzionált területiségével (vagyis az uralt tér egy részét „kisajátítja”). Máskor a tömegek spontán kihívásokat vagy lelkesedést szíthhatnak, melyek majdnem olyan gyorsan felbomlanak mint amilyen gyorsan megalakulnak. A csoportosulások, a banda és a tömeg kapcsolódhatnak egymáshoz vagy szemben állhatnak egymással, egymás előzményei lehetnek. A tömeg „ragályos”, hirtelen alakul számos helyen, egyszerre destruktív és kreatív. Néhányan autógumikat gyűjtanak meg, hogy ideiglenes bariádokat alkossanak a keskeny utcákon, amikor ádáz harc alakul ki a felfegyverzett rendőrség és a ködöbáló tüntetők közt. A következő konfliktusban néhányan templomokra másznak, mások mellékutcákban tűnnek el, vagy kapuban rejtőznek el. Néhányan meghátrálnak a könnygáz és golyók hatására, míg mások ellentámadnak téglákkal és kövekkel. A tüntetők mozognak, mint a tenger, sok-sok hullámmal. Az utcákat reggelre kötörmelék és kocsikerekek elszenesedett maradványai lepik el, a tiltakozás bombája épületeket éget és feketít be, elhagyott buszok és rendőrségi járművek állnak mindenfelé, felfordítva és kitéve. A tömeg viselkedésének gyakran van logikája. Van céljuk, fejlődési pályájuk, vezetőségük, célpontjaik, kezdetük és befejezésük. Fontosak talán azok a pillanatok – egyéni és kollektív is – egy társadalmi mozgalom életében, melyek váratlanok, melyeket nem is lehet teljesen eltervezni. Ez a küzdelem spontaneitása. Az uralkodó hatalommal szembeni önmegerősítés a lázadás, az ellenállás által keltett érzések és szenvedélyek, „ez a *kilépés* mindenből, ami megköt, bezár és terhel” (Canetti 1991) – ezek a pillanatok nem szűkíthetők le a kollektív akció elméleti magyarázataira. Scott (1990) állítja, hogy a szociológiai elemzés központjába az ellenállásban résztvevők által tapasztalt hangulatot és kedélyt kellene helyezni, hiszen energiájuk és izgatottságuk annak része, ami eseményeket hoz létre. Az ilyen pillanatok a politikai küzdelem alapvető erői, az ilyen pillanatok hely-specifikusak, bizonyos kulturális, történelmi és szociálpolitikai környezetben jelennek meg. Ezért minden ellenállásnak van egy mikrostruktúrája, mely az elnyomottak mindennapi tapasztalatait és vágyait alakítja és fejezi ki: emlékeiket, elképzeléseiket, kulturális jelképeiket; előfordulási helyek taktikáit, melyek inspirálják és motiválják a társadalmi mozgalom cselekvőit.

A társadalmi mozgalmak gyakran támaszkodnak helyi ismeretekre, kulturális szokásokra és anyanyelvre ellenállásuk kialakításához. A sajátos kulturális, gazdasági és politikai miliő, melyből a mozgalom kinő, befolyásolhatja a mozgalmi ellenállás formáját és jellegét. Amit Harlow (1987) „ellenállási irodalom”-nak nevezett (pl. költészet, börtön-émlékiratok, ellenállási elbeszélések) visszatükrözi a társadalmi mozgalom küzdelmeit, és részt is vesz bennük, hiszen tevételesen vissza is hat „fejlődésükre”. A társadalmi mozgalmak hangjai változási és átalakulási stratégiákat képviselnek, melyekkel új, széthúzó szervezetek hozhatók létre. Kihívást jelentenek

a nyelv, az ideológia gyarmatosítására, és a geopolitikai központ általi jelentésvárásokra, közben megerősítve a helyi identitást, kultúrát és ismeretrendszereket, mint ellenállásuk szerves részét. Meg kell jegyeznünk, hogy egy társadalmi mozgalmakon belüli hangok nem homogének. Az ellenállásban léteznek feszültségek, konfliktusok, tárgyalások és eltérések, melyeket egy bizonyos harc alatt vagy feladnak, vagy nem. Valójában a többszólamúság elméleti stratégiája fontos politikai kérdéseket vet fel.

A posztmodern geopolitikában fontosak a gyakran ellentmondásos kulturális, társadalmi és anyagi környezetek, melyekben ezek a társalgások lejátszódnak. A posztmodern geopolitikában különös jelentőséggel bírnak a társadalmi mozgalmak stratégiái, gyakorlatai – az erőforrásokat hogyan koordinálják az akciókkal, hogy a kívánt eredményt ériék el az ellenséggel való kölcsönhatás gördülékeny folyamatában konkrét esetekben, a véleményeltérés olyan taktikai vektorait is beleértve, amelyek kifejezik egy társadalmi mozgalom leleményességét és az erők fejlődését. Az ilyen stratégiákat kulturálisan és helyileg ezernyi módon ki lehet fejezni, mégis mindig az ellenfelek közti hatalmi kapcsolatról szólnak (Foucault 1983: 225–226). Az ellenállási stratégiák ingatagok és sokfélék, komplex és eltérő módon kereszteződnek osztállyal, nemmel, etnicitással és szexualitással, magukban foglalva a mozgalmat különböző formák és taktikák között és ezeken belül. A stratégiai mobilitás ezernyi nézőpont tanulmányozását teszi lehetővé, ami el nem képzelt akciók lehetőségeit fedheti fel (Haraway 1991). Az ellenállás ilyen ingadozása azért fontos, mert a társadalmi mozgalmak ellenségei (legyenek ezek államok, nemzetközi intézmények, magánérdekek stb.) állandóan változó pozíciókat foglalnak el és így a társadalmi mozgalmaknak tudniuk kell követni ezeket a hatalmi változásokat (Rose 1993). Az ellenállási történetek különböző helyekről szólnak és eltérő ismereteket tartalmaznak. Ennek megismerése bővíti a társadalmi ösztudást, gazdagítja a társadalmi önismeretet és biztosítja a tudomány sokszínűségét, a diskurzusok többretegűségét.

Bibliográfia

- Canetti, E. 1991. *Tömeg és hatalom*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 498.
- Cohen, J. L. 1985. Strategy and identity: new theoretical paradigms and contemporary social movements. *Social Research* 52, 663–716.
- Corbridge, S. 1991. Third world development. *Progress in Human Geography* 15, 311–321.
- Deleuze, G.–Guattari, F. 1987. *A Thousand Plateaus*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Elkins, P. 1992. *A New World Order*. New York: Routledge
- Escobar, A. 1992. Imagining a post-development era? Critical thought, development and social movements. *Social Text* 31–32, 20–56.
- Foucault, M. 1996. *A szexualitás története*. Budapest: Atlantisz
- 1980. *Power/Knowledge*. New York: Pantheon Books

- Foucault, M. 1983. The subject and power. In: H. L. Dreyfus–P. Rabinow (eds.) *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 208–226.
- 1990. Miért tanulmányozzuk a hatalmat? I–II. *Polisz* 2-3.
- 1991. A diskurzus rendje. *Holmi* 7, 868–889.
- Gramsci, A. 1971. *Prison Notebooks*. New York: International Publishers
- Haraway, D. 1991. *Simians, Cyborgs, and Women*. London: Free Association Books
- Harlow, B. 1987. *Resistance Literature*. London
- Harvey, D. 1989. *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Basil Blackwell
- Lacoste, Y. 1990. *Geographie und politisches Handeln*. Berlin: Wagenbach, 90.
- Ludassy M. 1991. (szerk.) *Az angolszász liberalizmus klasszikusai I–II*. Budapest: Atlantisz
- Mannheim K. 1996. *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz, 294.
- Melucci, A. 1989. *Nomads of the Present*. London: Radius
- Ó Tuathail, G. 1993. The effacement of place? US foreign policy and the spatiality of the Gulf Crisis. *Antipode* 25, 4–31.
- 1996. *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- 1996. The patterned mess of history and the writing of critical geopolitics: a reply to Dalby. *Political Geography*, 6/7, 661–665.
- Pett, R.–Watts, M. 1993. Development theory and environment in an age of market triumphalism. *Economic Geography* 69, 227–253.
- Ransom, J. S. 1997. *Foucault's Discipline: The Politics of Subjectivity*. Durham, NC: Duke University Press
- Rich, P. B.–Stubbs, R. 1997. *The Counter-Insurgent State: Guerrilla Warfare and State Building in the Twentieth Century*. New York: St. Martin's Press
- Rose, G. 1993. *Feminism and Geography*. Cambridge: Polity Press
- Routledge, P. 1992. Putting politics in its place: Baliapal, India, as a terrain of resistance. *Political Geography* 11, 588–611.
- 1993. *Terrains of Resistance: Nonviolent Social Movements and the Contestation of Place in India*. Westport: CT Praeger
- 1994. Backstreets, barricades and blackouts: Nepal's urban terrains of resistance. *Society and Space* 12, 559–578.
- Said, E. 1983. *The world, the Text, and the Critic*. Cambridge
- Scott, J. C. 1990. *Domination and the Arts of Resistance*. Yale University Press
- Seligman, A. B. 1992. *A civil társadalom eszméje*. Budapest: Kávé Kiadó, 236.
- Tilly, C. 1978. *From Mobilization to Revolution*. Reading, MA: Addison: Wesley
- Touraine, A. 1985. An introduction to the study of social movements. *Social Research* 52, 749–787.
- Zentai V. 1997. Politika antropológiája. In: Babarczy E.–Erdélyi Á. (szerk.) *Politikai antropológia*. Budapest: Osiris Kiadó, 9–37.